

Tertibu'l-ulûm ve Kevâkib-i seb'a'daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine

On the Similarities of Education Stages between Tartīb al-ulûm and Kawâkib-i sab'a

Nazife Nihal İnce

Doç Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati ABD / Assoc. Prof. Nazife Nihal İnce,
Akdeniz University, Theology Faculty, Arabic Language & Rhetorics, Antalya/Türkiye
nihalince@akdeniz.edu.tr

Rıfat Atay

Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi ABD / Prof. Dr. Rıfat Atay, Akdeniz University,
Theology Faculty, Philosophy of Religion, Antalya/Türkiye,
rifatay@akdeniz.edu.tr

Orcid: 0000-0003-1766-5618

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü-Article Type | Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi-Date Received | 16 Kasım / November 2019

Kabul Tarihi-Date Accepted | 25 Aralık / December 2019

Yayın Tarihi-Date Published | 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu | Ekim – Kasım - Aralık

Pub Date Season | October – November - December

Atıf/Cite as: İnce, Nazife Nihal-Atay, Rıfat, Tertibu'l-ulûm ve Kevâkib-i seb'a'daki Öğrenim Kademeleri Benzerliği Üzerine/On the Similarities of Education Stages between Tartīb al-ulûm and Kawâkib-i sab'a. *tarr: Turkish Academic Research Review*, 4 (4), 505-519. doi: 10.30622/ tarr.647683

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Tertîbu'l-ulûm ve Kevâkib-i Seb'a'daki Öğretim Kademeleri Benzerliği Üzerine^{1*}

Öz

İslam tarihinde ilk olarak Selçukluların uygulamaya koyduğu düzenli medreseler, Osmanlılar tarafından bazı değişiklikler ilave edilerek devam ettirilmiştir. Düzenli medreselerin müfredatı değişse de müfredatın belirlenmesinde etkili olan kademe anlayışı bu medreselerin ortak özelliği olmuştur. Medreselerde okutulan ilim dallarını kademelendiren ve bunlara isim veren Ebu Hâmid el-Gazzâlî'yi örnek alan Saçaklızâde Mehmed Efendi ise bu konuyu müstakil bir eserle ele alır. Saçaklızâde, Tertîbu'l-ulûm adlı eserinde hem ilim dallarını kendi içerisinde kademelendirir hem de farklı ilim dallarını öğrenim önceliğine göre sıralar. Saçaklızâde'nin vefatından (1732) dokuz sene sonra Reîsü'l-Küttâb Mustafa Efendi tarafından yazdırıldığı anlaşılan Kevâkib-i seb'a isimli metin ise birinci bölümünde ilimleri sınıflandırırken ikinci bölümde söz konusu ilimlerin kendi içindeki kademelerine ve öğrenim sırasına değinir. Saçaklızâde'nin tertibine oldukça benzer bir tertip yapan bu eser 1741 yılında kaleme alınmıştır. Konuyla ilgili benzer eserlerde görülmeyen bu tertip Saçaklızâde'nin kendisinden sonraki geleneğe etkisi açısından hayli ilgi çekicidir. Çalışmamızda bu iki eser arasındaki benzerlikleri, farkları ve etkilenme durumunu ortaya çıkarmaya çalıştık. Kevâkib-i seb'a'nın ikinci bölümü ile Tertîbu'l-ulûm arasındaki şekli benzerliği bir tarafa bırakacak olursak içeriğinde karşılaştığımız bazı ibareler Kevâkib yazarının Tertîbu'l-ulûm'dan esinlendiği kanaatini güçlendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Tarihi, Medreseler, Eğitim Kademeleri, Saçaklızâde, Tertîbu'l-ulûm, Kevâkib-i Seb'a

On the Similarities of Education Stages between Tartîb al-ulûm and Kawâkib-i sab'a

Abstract

The orderly madrasas, which was conducted first by the Seljuks, continued during the Ottomans with slight differences. Although the curriculum of regular madrasas was different, the idea of staging was the common feature of these madrasas. Saçaklızâde Mehmed Efendi, following Abu Hâmid

1 * Bu makale Akdeniz Üniversitesi BAP biriminin desteğiyle yürütülmekte olan 2018-3095 numaralı 'Saçaklızâde Mehmet Efendi'nin Basılı-Yazma Eserlerinin Tespiti ve Eserlerinin Bilim Dünyasına Katkısının İncelenmesi' başlıklı proje kapsamında üretilen "Tertîbu'l-ulûm ve Kevâkib-i seb'a'daki Medrese Kademeleri Benzerliği Üzerine" başlıklı bildiriiden geliştirilmiştir.

al-Gazzâlî, who graded the branches of science taught in madrasahs and gave names to the grades, dealt with this subject in a separate work. Sachaklızâda, in his work Tartib al-ulûm is not only stages the branches of science in itself but also lists the different branches of science according to the priority of learning. Whereas Kawâkib, a text which understood to have been written by the command of the Rais al-Kuttâb Mustafa Efendi, nine years after the death of Sachaklızâda Mehmed Efendi (1732), classifies the sciences in its first chapter and in the second, lists the order of disciplines that should be followed in learning from the teachers. This text, which lists the stages in a similar way to Sachaklızâda's, was written in 1741. This staging, which is not found in other similar books, is remarkable in terms of the impact of Sachaklızâda. In this paper, we tried to put forth the similarities, the differences and the influence between the two texts. Leaving aside the external similarities between the second part of Kawâkib-i sab'a and Tartib al-ulûm, some of the phrases we encounter in the content have strengthened the opinion that Kawâkib's author was inspired by Tartib al-ulûm.

Keywords: History of Education, Madrasahs, Staged Education, Sachaklızâda, Tartib al-ulûm, Kawâkib-i sab'a

Giriş

İslam medeniyeti köklü bir eğitim-öğretim geleneği oluşturmuş ve yakın tarihlere kadar bu geleneği sürdürmeyi başarmıştır. Osmanlı'nın önceki hanedanlıklardan tevarüs ettiği medrese geleneği sorunsuz devam ederken on yedinci yüzyılın ortalarından itibaren şikâyetler dillendirilmeye başlamıştır. Söz konusu şikâyetleri dönemin muhtelif eserler içerisinde görmek mümkündür. Öyle zannediyoruz ki on yedinci yüzyılın sonları ile on sekizinci yüzyılda ortaya çıkan ve eğitim müfredatı veya işleyişini ele alan müstakil eserler de esasında yükselen şikâyetlerin ürünüdür. İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin (1100/1689) *Nazmu'l-ulûm* adlı Türkçe risalesi, yine Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (1194/1780) Türkçe yazılan *Tertibu'l-ulûm* adlı risalesi ve Nebi Efendizâde'nin (1200/1785) kaleme aldığı *Kaside fi'l-kütübi'l-meşhûre fi'l-ulûm* bunlardan bazılarıdır.² Bahsi geçen eserler arasında kademelendirme, müfredat ve işleyiş hakkında detaylı bilgiler veren iki eserden biri Saçaklızâde Mehmet Efendi (1145/1732) tarafından kaleme alınan *Tertibu'l-ulûm*, diğeri ise *Kevâkib-i Seb'a* adıyla tanınan kitaptır. Bilhassa kademelendirme konusunda detaylı bilgiler içermeye ortak özelliğine sahip olan bu iki eserin karşılaştırılmasını değerli kılan başka özellikleri de bulunmaktadır.

Bizi araştırmaya sevk eden ve önemli sonuçlar doğurabileceğini düşündüğümüz şu üç noktaya dikkat çekmek gerekiyor. Birincisi; her iki eserin telif tarihlerinin birbirine yakın olması; ikincisi, yakın tarihlerde telif edilen bu iki eserden birinin payitahta uzak bir il olan Maraş veya dolaylarında, diğerrinin ise büyük ihtimalle İstanbul'da telif edilmiş olması; üçüncüsü ise *Kevâkib-i Seb'a* adıyla meşhur olan risalenin devlet eliyle yazdırılmış ve devletin resmi fikrini yansıttığı olmasıdır. İki eserin yakın tarihlerde ve birbirine uzak illerde yazılmış olması Osmanlı başkenti ile diğer vilayetler arasındaki ilmi mübadelenin hızına dair bilgi verecek olması

2 İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz yayınları, İstanbul 1997, I, 77-93; bahsi geçen risalelerden Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın risalesi münazara adabı dersi için Saçaklızâde Mehmet Efendi'nin *el-Velediyye* adlı risalesini tavsiye etmektedir.

açısından önemlidir. Maraş'ta yaşamış ve sadece civar vilayetlere gitmiş olduğu bilinen Saçaklızâde'nin şöhreti civar illerde çabuk yayılmıştır ancak İstanbul'da ne zaman tanınır olduğu bilinmemektedir. Devlet makamlarına eser sipariş etmeye gelince, bu usul alışmış bir durum değildir. Alışılmış olan usul, devlet adamlarının ulemadan bir konuda eser yazmalarını istemesi yahut ulemanın telif ettikleri eserleri Sultanlara ithaf etmesidir. Ancak bu eseri ilgi çekici kılan devlet eliyle yazdırılmış olmasından ziyade içeriğinin ulemayı ilgilendiren konulardan oluşmasıdır. Bir bürokrata yazdırılmış olma ihtimali yüksek olan eserin içeriği ve üslubu da ilmi eserden ziyade rapor intibai uyandırmaktadır.

Saçaklızâde ve Tertîbu'l-ulûm

Saçaklızâde Mehmet Efendi on yedinci asrın ikinci yarısı ile on sekizinci asrın başlarında yaşamış bir Osmanlı âlimidir. Maraşlı olan Saçaklızâde, ilim öğrenmek veya öğretmek amacıyla Anadolu'nun doğu ve güney doğu illerinde ve Şam'da bulunmuştur. Saçaklızâde'nin eğitim ve öğretimle meşgul olduğu bilinmekle beraber kayıtlarda müderrisliğine dair detaylı bilgiler bulunmamaktadır.³ İrşat amaçlı seyahatler yapmış olması daimi bir görev almadığını gösterse de *Tertîbu'l-ulûm* isimli eserinin konusu ve telif amacı Saçaklızâde'nin müderrislik mesleğini icra ettiği kanaatini güçlendirmektedir. Telif ettiği bazı eserlerin sonraları Anadolu medreselerinde ve hatta Ezher gibi köklü eğitim kurumlarında ders kitabı olarak okutulması bir taraftan ilmi yeterliliğinin, diğer taraftan dert edindiği medrese müfredatı meselesinde ihtiyacı karşılayacak bir eser üretebildiğinin göstergesidir. Vefat yılıyla ilgili birden fazla tarih verilmiştir ancak baskın kanaate göre 1732 yılında vefat etmiştir.⁴ *Tertîbu'l-ulûm* Saçaklızâde'nin telif ettiği son eser değildir ancak önemli bazı eserlerinden sonra telif edildiği kesindir. Bunu kitabın içerisinde kendi eserlerine yaptığı atıflarından anlamak mümkündür. Saçaklızâde, özel bir kategoride mütalaa edilmesi gereken *Tertîbu'l-ulûm*'un yanı sıra, Kur'an ilimlerinden tecvit ve kıraat alanında, dini ilimlerden kelim ve fıkıh-ferâiz alanında ve akli ilimlerden mantık ve münazara adabı alanında hacimli kitap yahut kısa risale; tefsir, tasavvuf, ahlak ve şiir alanlarında ise kısa risaleler olmak üzere onlarca eserin yazarıdır.⁵ 1128/1715-16 yılında telif edilen bu eserde Saçaklızâde diğer eserlerinden *Takrîru kavânîni'l-munâzara* ve şerhi, *Velediyye*, *Neşru't-Tavâli'*, *Cuhdu'l-mukill* ve onun şerhi *Beyânu Cuhdi'l-mukill*, *Teshîlu'l-ferâiz* ve *Beyânu't-teğanni* adlı kitaplarına atıf yapmaktadır.⁶

Tertîbu'l-ulûm; mukaddime, iki bölüm ve hatimeden oluşmakta ve birinci bölümde her bir disiplinin eğitim kademeleri, ikinci bölümde ise ders içi yanlış tutumlar ele alınmaktadır. Şunu hemen belirtmek gerekir ki Saçaklızâde'nin diğer eserlerinde görülen sistematik ve düzenli konu akışı bu eserinde biraz ihmal edilmiş görünmekte ve bu nedenle bölüm temalarının be-

3 Fındıklı İsmet Efendi'nin Şakaik zeylinde Saçaklızâde Mehmet Efendi'nin babası Maraşlı Ebu Bekir Efendi'nin imam olduğu bilgisi yer alırken, kendisi hakkında sadece ulemadan olduğu bilgisine yer verilmiştir. Bkz. Özcan, Abdulkadir, *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri*, Çağrı yayınları, İstanbul 1989, V, 27-28. Bursalı Mehmet Tahir ise meşâyih ve ulemayı ayırdığı eserinde Saçaklızâde'yi ulema arasında zikreder ki bu da medrese çevrelerinden kabul edildiğini gösterir, bkz. Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333, I, 326.

4 Saçaklızâde, Mehmet, *Tertîbu'l-ulûm*, thk. Muhammed İsmail es-Seyyid Ahmed, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 1988, 55; Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 326.

5 Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 326; Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, VI, 60.

6 Saçaklızâde, *Tertîbu'l-ulûm*, 141, 214, 130, 162, 47.

lirlenmesinde zorluk yaşanmaktadır. Eser ilim çevrelerinde çoğunlukla ilimler tasnifi eserleri arasında mütalaa edilir. Her ne kadar bazı ilimler öbeklere ayrılarak tanıtılmış olsa da temel amacının tasnif olmadığı kanaatindeyiz. Bir tasnif kitabı olarak değerlendirilmesinde, başlığında yer alan “ulûm” kelimesinin payı kadar içeriğinde bazı ilimleri tanıtmış olmasının da payı olduğunu düşünmekteyiz. Eserin ana hedefi ilimleri, öğrenme önceliğine ve öğrencinin hazırbulunuşluğuna göre, sıraya koymaktır. Kitabın başlığında yer alan tertip kelimesi bu amacı açıkça ifade etmektedir. İlimleri öğrenme önceliğine göre sınıflandırmak, işleyişten kaynaklanan eğitim-öğretim sorununa çözüm olacaktır ancak Saçaklızâde'ye göre yaşadığı dönemin eğitim-öğretim sorunu sadece sistem ve işleyişten kaynaklı değildir. Eğitim-öğretimin tarafları olan hoca ve öğrencilerin tutum ve davranışlarında da sorunlar vardır ve Saçaklızâde bunlara yönelik çözümler üretmeye çalışmakta ve tavsiyelerde bulunmaktadır.

Tertibu'l-ulûm'da yer alan yakınmalara bakılacak olursa, yaklaşık yüz yıl önce dillendirilmeye başlanan medrese işleyişi, okutulan dersler, müderris ve talebe tutumlarına ilişkin şikâyetlerin⁷ değişmediği ve Saçaklızâde döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönem, Osmanlı devletinin eğitim kurumlarında devlet eliyle ıslahat yapma fikrinin ortaya çıktığı yıllara teka-bül eder. Şu var ki ıslahat fikrinin ortaya çıkmasında sadece içeriden gelen şikâyetler değil bazı askeri-siyasi mağlubiyetlerin de etkisi olmuştur. Askeri okullar için bilhassa Fransızların tecrübelerinden istifade edilirken medreselerin ıslahı iç kaynaklara bırakılmıştır.⁸ Öyle anlaşılıyor ki teknik okullar vesilesiyle artan Osmanlı-Fransız ilişkileri karşılıklı tecrübe paylaşımı ortamı yaratmış ve Fransızlarda Osmanlı eğitim anlayış ve uygulayışına yönelik bir merak uyandırmıştır.⁹ Osmanlı'nın eğitim anlayışı ve uygulayışını hakkında bilgi edinmek isteyen Fransızlar bu isteklerini reisülkütuba ulaştırmışlar ve bunun üzerine *Kevâkib-i seb'a* yazılmıştır.

Kevâkib-i seb'a

1741 yılında Osmanlı devleti Reisülküttabı Mustafa Efendi tarafından Fransız sefirinin isteği üzerine yazdırılmış olan rapor nitelikli bir eserdir. Osmanlı devletinin eğitim-öğretim sisteminin dayandığı düşünceyi ve işleyiş tarzını anlatan bu eserin yazar yahut yazarları bilinmemektedir.¹⁰ Yazarının yahut yazarlarının “risale” olarak isimlendirdiği bu eseri biz de bundan sonra risale adıyla anacağız. Fransa Bibliothèque Nationale'de arşivlenen risale¹¹ tek ciltlik bir kitap şeklinde muhafaza edilmektedir. Kitap, baş tarafındaki Fransızca takdim dâhil 104 varak Türkçe metin ile sonuna eklenen 40 varaklık ilimler tasnifi Fransızca tercümesinden oluşmaktadır. Kitabın Osmanlıca kısmının başında ve sonunda Bibliothèque Royale¹² mührü bulunmaktadır.

7 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2008, I, 65-76; XII. yüzyıl ortalarından itibaren medrese teşkilatındaki bozulmaya dair geniş bilgi için, bkz. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, 241-255.

8 Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, 28.

9 *Koçi Bey Risalesi*'nin 1725 yılında Fransızcaya tercüme edilmiş olması bu merakın göstergelerinden biridir, bkz. Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, nşr. Zuhuri Danışman, MEB Yayınları, thz., xv.

10 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 69.

11 Bibliothèque Nationale, Supplement Turcs, nr. 196.

12 Mühürdeki “Bibliothèque” kelimesi eski Fransızca imlasına göre h'siz yazılmıştır.

Risalenin, Reisülküttap Mustafa Efendi'nin görevlendirdiği bir heyet tarafından yazılmış olma ihtimali bulursa da aksi daha doğru görünmektedir. Eserin diline bakılacak olursa birinci tekil şahıs formuyla kurulan “bu fakir” ibaresi yahut reisülküttap kastedilerek kullanılan “veli nime-tim, efendim” ibareleri, risalenin kuvvetli ihtimal tek bir yazarı olduğuna işaret etmektedir.¹³

Eser, mukaddime, iki bölüm ve hatimeden oluşmaktadır. Birinci bölümünde İslam dünyasının tanıdığı disiplinler sınıflandırılarak tanıtılırken ikinci bölümde Osmanlı devletinde yaşayan bir bireyin ilk tahsilinden başlamak üzere hangi sırayı takip ettiği ve hangi kitapları okuduğu, ayrıca mezuniyet ve memuriyetin nasıl gerçekleştiği anlatılır. Birinci bölümün Taşköprülüzâde'ye ait (968/1561) *Miftâhu's-saâde* adlı kitaptan özetlenmiş olduğu çok aşikârdır. İkinci bölüm ise, ana fikri itibariyle Saçaklızâde'nin kitabına çok benzemektedir. Tabii bu fikrin kaynağı olan Gazzâlî'nin (505/1111) *İhyâ'u ulûmi'd-dîn* adlı kitabındaki ilgili paragraflara da benzemektedir. *Kevâkib-i seb'a* yazarı herhangi bir atıfta bulunmadığı için kaynağını anlamak ancak eserlerin karşılaştırılmasıyla mümkün olacaktır.

Yazar, risalenin birinci bölümünde, yedi sınıfa ayırdığı ilimlerin her bir sınıfı için “kevkeb” adını kullanır. Yedi yıldız/gezegen anlamına gelen *Kevâkib-i seb'a*'dan alınan “kevkeb” kelimesi, 1. Kevkeb, 2. Kevkeb şeklinde 7. Kevkeb'e kadar devam eder. İkinci bölüme eklenen tezyilde de kullanılan yedi yıldız tabiri, bu sefer peygamberlerin gönderilmesindeki hikmeti açıklamak üzere başvurulmuştur. Eserin her iki bölümünde de sık karşılaşılan *Kevâkib-i seb'a* terkibi eserin bu adla anılmasını sağlamıştır. Öyle anlaşılıyor ki Fransızların ilgisini çeken de risalenin 7 kevkeb'e ayrılan ilimler tasnifi kısmı olmuştur. Bunu risalenin sonuna ekledikleri ve 360 maddelik ilimler tasnifi Fransızca tercümesinden anlamak mümkündür.

Devlet bürokratları tarafından yazdırılmış bu bilgilendirme metninin ilim dünyası açısından önemi, Osmanlı devleti ulemasının hâkim görüşünü ve devletin resmi düşüncesini, tabii ilim dünyası için resmi düşünceden söz etmenin mümkün olduğunu varsayarsak, yansıtıyor olmasında saklıdır. Buna bağlı olarak, risalenin referans aldığı kitap ve yazarlar da Osmanlı uleması arasında kabul görmüş eserleri ve âlimleri yansıtıyor olacaktır. Dolayısıyla söz konusu risalenin birinci bölümünün Taşköprülüzâde'ye ait *Miftâhu's-saâde* adlı eserin bir özeti olmasına istinaden, Taşköprülüzâde'nin yapmış olduğu ilimler tasnifinin ulema arasında kabul görmüş bir tasnif olduğunu ve Osmanlı sarayının da bu tasnifi tercih ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Başka bir ifadeyle *Kevâkib* yazarı, Taşköprülüzâde'nin mezkûr eserinden haberdardır ve bu sahada yazılmış en yetkin çalışma olarak görmektedir. Şayet ikinci bölümünün *Tertibu'l-ulûm*'dan esinlendiği kanıtlanırsa aynı yorumu Saçaklızâde ve eseri *Tertibu'l-ulûm* için de yapmak mümkün olacaktır. Dahası, Saçaklızâde'nin şöhretinin kısa sürede İstanbul'a ulaştığı da anlaşılabilir olacaktır.

Esasında Saçaklızâde'nin şöhretinin İstanbul'a ne zaman ulaştığını biyografi eserlerinden de anlamak mümkündür, ancak Saçaklızâde'nin bu konuda bir talihsizliği söz konusudur. Osmanlı âlimlerini ele alan iki önemli biyografi eserinden ilki olan *Vakâyiü'l-fudalâ* müellifi Saçaklızâde'yle aynı yıl içerisinde vefat etmiş; diğeri ise biyografisini on dokuzuncu yüzyılda yani bir asır sonra yazmıştır. Selefinin bıraktığı tarihten devam eden ikinci biyografi (*Tekmilëtü's-şekâik*

13 *Kevâkib-i seb'a*, vr. 6a.

fi hakk-ı ehli'l-bakâik) hem Saçaklızâde hem de babası Ebubekir Efendi'nin özgeçmişine yer verir. Ancak eser, Saçaklızâde'nin İstanbul'da ne zaman tanındığına dair bilgi verecek nitelikte değildir. Saçaklızâde'nin terceme-i hali birinci biyografide yani *Vakâyiü'l-fudalâ*'da yer almış olsaydı vefatından önce İstanbul'da tanındığının kanıtı olacaktı.¹⁴ Şunu da hatırlatmak gerekir ki birinci biyografinin müellifi eserini yazdığı sırada hayatta olan Sultan I. Mahmut tabakasına henüz başlamamıştır. Dolayısıyla müellif, hayatta olan Saçaklızâde'den haberdar olduğu halde terceme-i haline yer verememiş olabilir.

Öğrenim Kademeleri

İslam tarihinde eğitim ve öğretimin kurumsallaşmasıyla birlikte küttab, medrese ve muallim gibi kavramlar Müslümanların hayatına girmiştir.¹⁵ Bu kurumlarda verilen dersler ve okutulan kitaplar erken dönemlerde bütünüyle dersin hocaları tarafından belirlenmekteydi. Derslerin kademelendirildiğine dair açık ifadeler olmasa da muhtelif kayıtlarda temel bilgileri veren ve kendilerine muallimler denen bir zümreden bahsediliyor olması¹⁶ en azından başlangıç ve ileri olmak üzere eğitimde iki kademenin bulunduğunu göstermektedir.

Selçuklular döneminde Müslümanlar, Sultan Alparslan'ın (465/1072) veziri Nizâmülmülk'ün (485/1092) kurduduğu nizamiye medreseleriyle birlikte, düzenli medreselerle de tanışmıştır. Fatımiler ve bilhassa eğitim müesseseleri Ezher medresesi aracılığıyla güçlenen Şii propagandaya karşılık Sünni medreselerin sayısını artırmak maksadıyla İslam diyarının doğu illerinde birbirine benzeyen medreseler kurulmuştur. Programlı bir eğitim yürütüyor olması nedeniyle bu medreselere düzenli medreseler demek mümkündür. Nizamiye Medreseleri'nin önemli müderrislerinden Ebu Hâmid el-Gazzâlî, o zamana kadar örtük bir biçimde uygulanmakta olan kademelendirme işini açık bir dille ifade eden ve kademelere ad veren ilk ilim adamıdır. Gazzâlî, herhangi bir ilmin tahsil seviyelerini ilk, orta ve ileri olmak üzere üç kademeye ayırır ve sırasıyla bunlara *iktisâr* (yetinme), *iktisâd* (orta) ve *istiksâ* (detaylı) adlarını verir. Kademelerin sınırlarını, bazı ilim dallarının metinlerini örnek göstererek çizmeye çalışır.

Görebildiğimiz kadarıyla Osmanlı müellifler arasında Gazzâlî'nin belirlediği kademeleri mezkûr adlarıyla ele alan isimlerden biri Taşköprülüzâde (968/1561), diğeri ise Saçaklızâde Mehmet Efendi'dir. Taşköprülüzâde, ilimlerin tasnifine tahsis ettiği *Miftâhu's-saâde* adlı eserinde söz konusu kademelere birkaç sayfada değinir.¹⁷ Saçaklızâde ise iktisâr, iktisâd ve istiksâ kademelerini kitabının merkezine koymuştur. İlimleri faydalı-faydasız yahut farz-ı ayn-farz-ı kifaye olarak taksim ettiği bölümlerde dahi bu konuları kademelere uzanan yönleriyle ele almıştır. Esasında Saçaklızâde eserine *Tertibu'l-ülüm* adını vererek amacını belirtmiş bulunmaktadır. Daha doğru bir ifadeyle ilimleri öğrenme önceliğine göre sınıflandırmakla yaşadığı dönemdeki eğitim-öğretim sorununa kendi perspektifinden bir çözüm üretmeye çalışmaktadır. Eserin ana

14 Özcan, Abdülkadir, *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri*, V, 27-28.

15 Maruf, Naci, *Neş'etü'l-medârisi'l-müstakille fi'l-İslâm*, Matbaatu'l-Ezher, Bağdat 1966, 8.

16 Ayrıntılı bilgi için bkz. Câhiz, Amr b. Bahr, *Resâilu'l-Câhiz*, thk.-nşr. Abdusselam Harun, Mektebetü'l-Hanci, Kahire 1964; Gazzâlî, Ebu Hâmid et-Tûsî, *Mecmû'atu resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, thk. Heyet, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1416.

17 Taşköprülüzâde, Ahmed, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, 3/14-15.

fikri, kademelerin birden fazla değişkene bağlı olarak birkaç kez belirlenmesine yol açmıştır. Tahsil edilen bilim dalının konu miktarı, delil-argüman derecesi ve okutulan kitap türü kademeyi belirleyen başlıca değişkenler olmuştur. Saçaklızâde'nin kademe tanımlarını yukarıda arz edilen üç farklı değişkeni bir araya getirerek aşağıdaki gibi takdim edebiliriz:

İktisâr: Herhangi bir ilim dalının *en meşhur* konularını bilecek ve eğer delil kullanan bir ilimse *delile başvurmaksızın* takrir edecek kadar bilgiye sahip olma seviyesidir. *Mütûn-u muhtasar*da yer alan bilgilerin miktarı böyledir.

İktisâd: Herhangi bir ilim dalının *meşhur* konularını bilecek ve eğer delil kullanan bir ilimse *bazı delilleri sunabilecek* kadar bilgiye sahip olma seviyesidir. *Mütûn-u mütevassıt*da yer alan bilgilerin miktarı böyledir.

İstiksâ: Herhangi bir ilim dalının *detay/nadir konularını* bilecek miktarda ve eğer delil kullanan bir ilimse *muhaliif delilleri reddedebilecek* yeterliliğe sahip olma seviyesidir. *Mütûn-u mutavvele*de yer alan bilgilerin miktarı böyledir.

Karşılaştırma

Şunu hatırdan çıkarmamak gerekir ki karşılaştırma yapacağımız bu iki eserden Saçaklızâde'ye ait olan *Tertibu'l-ulûm*, *Kevâkib-i seb'a*'dan önce, yaklaşık olarak 1715 yılında yazılmıştır. Dolayısıyla *Kevâkib-i seb'a*'nın *Tertibu'l-ulûm*'dan etkilenme durumu araştırılacaktır. Diğer taraftan farklı okur kitlelerine yönelik yazılmış iki eseri karşılaştırmaya çalıştığımız da unutulmamalıdır.

Kevâkib yazarı risalenin başında kendisine bu talep ulaştırılmadan önce aklında böyle bir düşüncenin olduğunu ancak gerçekleştirme fırsatı bulamadığını belirtir.¹⁸ Risalenin temel gayesi “ulema-i İslam ve fuzalâ-i enam” hakkında kuşkuları olan İslam diyarına uzak ülkeleri bu konuda bilgilendirmektir.¹⁹ Söz konusu gaye İslam âleminin tanıdığı ve meşgul olduğu ilimleri tanıtmak ve bunların konularını, gayelerini, hangi sırayla ve nasıl öğretildiğini açıklamakla mümkün olacaktır. Risale, açıklamayı hedeflediği meseleleri iki bölüme ayırarak ele alır.²⁰ Genel ilim tasnifinin dışında kalan tasnifler ile söz konusu ilimlerin hangi sırayla ve nasıl öğretildiği konuları risalenin ikinci bölümünde ele alınır.

Buna mukabil *Tertibu'l-ulûm*'un ana teması tahsil önceliğine göre ilimlerin sıralanması olsa da çıkış noktasının eğitim-öğretim işleyişindeki sıkıntılar olduğunu eserin mukaddimesinden anlıyoruz. Saçaklızâde'ye göre eğitim-öğretimde hoca ve talebeler bazı “tedbir” hataları yapmaktadırlar ve okutulacak ders kitaplarının tercihi meselesi bunların başında gelmektedir.²¹ Saçaklızâde'nin öğrenim kademeleri çerçevesini belirlerken kullandığı değişkenler iki temel ölçüte indirgenebilir. Bunlardan birincisi, tahsil sürecinde disiplinlerin öncelik sırasını belirlemeyi sağlayan ihtiyaç ve istidat ölçütü, ikincisi ise her bir ilim dalının her kademe için uygun kitaplarını belirlemeyi sağlayan kitap türü ölçütü. Saçaklızâde, uygun kitapların belirlenmesinde kitap türünün ayrıca önemli olduğunu düşünmektedir. Zira orijinal metinlerden üretilen

18 *Kevâkib-i seb'a*, vr. 6a-b.

19 *Kevâkib-i seb'a*, vr. 5b.

20 *Kevâkib-i seb'a*, vr. 5b.

21 Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 82.

şerh, haşiyeye ve muhtasar türü eserler birer uzmanlık ürünleridir ve muhatap kitlesi orijinal metinlerin okuyucu kitlesinden farklıdır.²² Başka bir ifadeyle, ilimlerin öğrenim kademelerine dağılımı ve tahsil etme sırası önemli olduğu kadar okutulacak kitabın dili, içeriği ve salt metin ya da şerhli-haşiyeli metin olması da önemlidir.

Şu hâlde *Tertibu'l-ulûm* ağırlıklı olarak öğrenim kademeleri ve tahsil sırasıyla ilgili bir kitaptır ve döneminin eğitim-öğretim sorununa bir çözüm önermektedir. *Kevâkib-i seb'a* ise, iki ana bölümü temel alındığında, ilimlerin tasnifi ve tertibiyle aynı oranda ilgilidir. *Tertibu'l-ulûm* ile benzerlik arz eden kısmı ise ilimlerin tertibiyle ilgili olan ikinci bölümüdür. Aşağıdaki satırlarda söz konusu benzerliklerin boyutlarını ortaya çıkarmaya çalışacağız. *Gazzâlî*'nin metni kısa olduğundan ve ayrıca *Tertibu'l-ulûm*'da kısmen nakledildiğinden karşılaştırma *Kevâkib-i seb'a* ve *Tertibu'l-ulûm* arasında yapılacaktır.

İki eseri karşılaştırmaya geçmeden önce *Kevâkib-i seb'a*'nın bir özelliğine dikkat çekmek istiyoruz. O da esinlendiği kaynaklardan naklettiği fikirler ve bilgiler konusunda tasarrufta bulunmasıdır. Eserin birinci bölümünün Taşköprülüzâde'nin *Miftâhu's-sa'âde* adlı kitabının bir özeti olduğu yukarıda belirtilmişti. Keza *Kevâkib-i seb'a*'nın ilgili bölümü yedi kısma ayırdığı ve her bir kısım için kevkeb adını kullandığına da işaret etmiştik. Söz konusu yedili taksimat neredeyse hiçbir detayına dokunulmaksızın Taşköprülüzâde'den alınmış olmakla birlikte sınıflar ve alt-sınıflar için kullanılan adlar değiştirilmiştir. Örneğin *Miftâhu's-sa'âde*'de “devha/çınar” adı verilen ana sınıflar için *Kevâkib-i seb'a* “kevkeb” adını, alt-sınıflar için kullanılan “şube/dal” yerine ise “tedvir” adını kullanmıştır.²³ Rapor mahiyetindeki bir risalenin atıf yapmamasını veya bilgileri tasarrufta bulunarak aktarmasını yadırgamamakla birlikte bilhassa ikinci bölümde onlarca kitap ismi zikreden ve yazarın ifadesiyle “makâdir-i ulema-i beyan ile haklarında olan su-i zannı kam”²⁴ etmek isteyen risalenin hiç olmazsa ilimleri tasnif ettiği bölümde Taşköprülüzâde'nin adını anması beklenirdi. Herhangi bir eser yahut yazara atıf yapmayan *Kevâkib* yazarının bu tür tasarruflarda bulunması aynı tasarrufu diğer bölümlerde de rahatlıkla yapabileceğini gösterir ki bu durum ikinci bölümün de bir başka eserin özeti olma ihtimalini artırmaktadır.

Biçimsel Benzerlikler

Her iki yazar da eserlerini mukaddime, iki bölüm ve hatime olacak şekilde düzenlemiştir. Hemen belirtmeliyiz ki karşılaştırmaya çalıştığımız iki metinden *Tertibu'l-ulûm* yaklaşık yüz elli sayfalık matbu bir kitaptır, *Kevâkib-i seb'a* ise 104 varaklık yazma bir risalenin sadece 30 varaklık bölümüdür.

Her iki eser de konuya başlamadan önce ilimleri ikili tasniflere tabi tutar. Çeşitli itibarlarla yapılan bu tasnifler, ilginç bir şekilde, aynı sırayla ele alınmıştır. Faydalı-faydasız ilimler, şeri-şeri olmayan ilimler ve farz-ı kifaye-farz-ı ayn olan ilimler ayrımını Saçaklızâde başlıklar düze-

²² Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 81.

²³ Birinci “devha/çınar” ve alt sınıfları için bkz. Taşköprülüzâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 77; birinci “kevkeb” ve alt-sınıfları için bkz. *Kevâkib-i seb'a*, vr. 13a.

²⁴ *Kevâkib-i seb'a*, vr. 5b.

yinde ele alırken *Kevâkib* yazarı bunları “fâide” adını verdiği giriş notlarında takdim eder. Öte taraftan her iki yazarın faydasız/zararlı ilimlere verdiği sihir ve felsefe örneklerinin Gazzâlî’den mülhem olduğu açıktır.²⁵ İkili tasnifler, çeşitli ilim dallarının ehemmiyetini ve diğer ilim dalları arasındaki yerini belirlemeye yardımcı olacak girişler olarak düşünülmüş olmalıdır. Bu giriş notları aynı zamanda asıl konu olan ilim dallarının tahsil sürecindeki sıralamasına da gerekçe hazırlamaktadır. Bilhassa müptedi öğrencilerin müfredatında yer alan ve öğrenim sırasına aykırı gibi görünen durumların dayanağı mezkûr ikili tasniflerdir.

Gazzâlî’nin belirlediği öğrenim kademeleri ilköğretim sonrası tahsil hayatıyla ilgili olsa da ilköğretim de göz ardı edilmemiştir. Saçaklızâde ve *Kevâkib* yazarı ilköğretimde öğrenilecek bilgiler ve okutulacak kitaplar konusuna bilhassa özen göstermiştir. Her iki eser de ilim yolculuğu senaryosunu küçük yaştaki öğrenciden başlatır sonra öğrencinin ders içi davranış ve etkinlikleri senaryosuna geçer. Ancak *Kevâkib-i seb’a* öğrencinin zaman yönetimi ve öğrenmesini destekleyen faaliyetler üzerinde yoğunlaşırken²⁶ *Tertibu’l-ulûm* ders sürecindeki yanlış politikardan ve davranışlardan bahseder.²⁷

İçerik Benzerlikleri

İlim yolculuğu senaryosu Gazzâlî’de olmayan bir bahistir. Her iki eserde de ilk kademenin dersleri şöyledir: İman telkini, Kur’an öğretimi ve Arapça-Farsça lügatler. Her iki eser de ilginç bir şekilde bu kademede öğretilecek olan inanç esasları, namaz ve ahlak konularını ihtiva eden en iyi kitap olarak “Birgivi’nin Türkçe risalesi”ni vurgulayarak tavsiye etmektedir.²⁸ İki yazarın da risaleyi orijinal adıyla anmak yerine “Birgivi’nin Türkçe risalesi” diye niteleyerek kullanması manidar olmakla beraber Birgivi’nin o dönemdeki otoritesini göstermesi açısından ilginçtir. Söz konusu risale, Birgivi’nin *Vasiyetnâme* adıyla bilinen risalesi olmalıdır.²⁹

Kademelerin sınırlarını belirleyen cümleler de keza birbirinin neredeyse aynıdır. *Kevâkib-i seb’a* İktisâr, İktisâd ve İstiksâ kademelerini üç farklı açıdan anlatır ve bunları art arda verir. *Kevâkib-i seb’a*’nın art arda takdim ettiği üç farklı cihetten yapılan tanım *Tertibu’l-ulûm*’da kısmen dağınık haldedir ancak iki eserde yer alan tanımlar tamamıyla aynıdır. Daha doğru bir ifadeyle *Kevâkib-i seb’a*’daki tanımlar *Tertibu’l-ulûm*’daki Arapça ibarelerin adeta Türkçeleştirilmiş halinden başka bir şey değildir. Üç farklı tanım üç farklı değişkene göre yapılmıştır. Bu değişkenler; okunacak metnin hacmi, kullanılacak delillerin derecesi ve ilim dalının ana konuları hakkındaki bilgi miktarıdır. Aşağıdaki tabloda kademelerin belirlenmesinde kullanılan değişkenler ayrı sütunlarda verilmiş ve *Kevâkib-i seb’a*’da kullanılan Türkçe ibareler korunmaya çalışılmıştır.

25 Saçaklızâde sihir örneğini doğrudan Gazzâlî’den nakleder; felsefeyi ise meşgul olunacak miktarı-konuları açısından tartışarak ele alır ve bazı görüşleri için Gazzâlî’ye başvurur, bkz. *Tertibu’l-ulûm*, 111; ayrıca bkz. Ebu Hâmid el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâu ulûmi’ d-dîn*, Daru’l-Marife, Beyrut thz., I, 29-31.

26 *Kevâkib-i seb’a*, vr. 61a.

27 Saçaklızâde, *Tertibu’l-ulûm*, 196-208.

28 Saçaklızâde, *Tertibu’l-ulûm*, 209; *Kevâkib-i seb’a*, vr. 56a.

29 Arslan, Ahmet Turan, “Vasiyetnâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, XLII, 556-558.

	Kitap türü	Delil derecesi	Konu miktarı
İktisâr	Mütûn-u muhtasara	Herhangi bir delil zikredilmez	Fennin eşher mesailini ihata eder
İktisâd	Mütûn-u mütevassıta	Meseleyi bazı delillerle ispat eder	Fennin meşhuratını zikreder
İstiksâ	Mütûn-u mutavvele	Cemîi mâ lehâ ve mâaleyhâsıyla birlikte irâd, tahkîk ve serd-i edille-i muhâlifini red ve tahkîk eder	Fennin nevâdirini zikr ve ihâta eder

Tablo 1 Öğrenim kademelerinin üç farklı değişkene göre tanımı

Öte taraftan “bir ilim dalının ana konuları hakkındaki bilgi miktarı” esasına göre yapılan ve Gazzâlî'nin eserinde yer almayan tanımın *Kevâkib-i seb'a*'ya Saçaklızâde'den nakledildiğine dair emareler bulunmaktadır. Saçaklızâde, Gazzâlî'ye atfedilen ilk iki tanımı zikrettikten sonra “bu mertebelerin belirlenmesi konusunda şahsımın önerdiği özet şöyledir”³⁰ diyerek üçüncü tanımın şahsına ait olduğunu açıkça belirtir. Üçüncü tanımda sırasıyla “en meşhur”, “meşhur” ve “nevadir” kelimelerini kullanır ki bu kelimeler *Kevâkib* yazarı tarafından hiçbir tasarrufta bulunulmaksızın Türkçeye çevrilmiştir. Aynı şekilde delillerin esas alındığı tanımda da Saçaklızâde'nin etkisini görmek mümkündür. Gazzâlî'nin, kelimelerin ilminin iktisâd mertebesi tahdidinde kullandığı “akli deliller” ibaresine Saçaklızâde, Gazzâlî'nin başka bir eserine dayanarak “muhtasar delilleri derinleşmeksizin bilmek” şeklinde bir izah getirir.³¹ *Kevâkib* yazarı da bu mertebenin delil derecesini netleştirme ihtiyacı duymuş ve “muhtasar deliller” yerine “bazı deliller” ibaresini tercih etmiştir.³²

Öğrencinin hazırbulunuşluğunu dikkate alan bazı ibarelere her iki eserde de rastlamaktayız. Saçaklızâde bu durumu “büyüklerin taşıdığını küçük çocuk taşıyabilir mi?” sorusuyla anlatırken³³, *Kevâkib* yazarı *Muğni'l-lebib* kitabının okunması konusunda: “tevakuf edip ba'da zamânın istidat hâsıl olduktan sonra okursa pek ala olur,” önerisinde bulunur.³⁴

Her bir ilim dalının üç kademesi için örnek verilen ders kitaplarının benzerliği de dikkat çekicidir. Hemen belirtmek gerekmektedir ki *Tertibu'l-ulûm*'da örnekler daha azdır. Öyle anlaşılıyor ki değişen imkânların farkında olan ve eser telifinin devam edeceğini bilen bir ilim adamı olarak Saçaklızâde, kitap önerilerini çoğaltmak yerine kademelerin çerçevesini çizmeyi önemsemiştir. Aşağıdaki tabloda her iki eserin önerdiği ders kitapları ilim dallarına göre tasnif edilmiştir.

30 Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 216.

31 Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 213.

32 *Kevâkib-i seb'a*, vr. 54b.

33 Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 196.

34 *Kevâkib-i seb'a*, vr. 58a.

İlim dalı	<i>Tertibu'l-ulûm</i>	<i>Kevâkib-i seb'a</i>
Lügat	Arapça lügat: <i>İbn Ferište</i>	Arapça lügat: <i>İbn Ferište</i> Farsça lügat: <i>Şâhidî</i>
Dil bilgisi	İktisâr: <i>Enmuzec</i> İktisâd: <i>Kâfiye, Muğni'l-lebib</i> İstiksâ: Maadası ¹	İktisâr: <i>Emsile-i muhtelifesığa risâlesi, binâu'l-ef'âl, Maksûd, İzzî, Avâmil, Misbâh</i> İktisâd: <i>Merâh, Şâfiye, Kâfiye, Elfiye, Ka-fiye şerhleri (Molla Cami)</i> İstiksâ: <i>Muğni'l-Lebib</i> ²
Mantık	İktisâr: <i>İsagoji</i> ve onun şerhi <i>Hüsam</i> (Hüsam el-Kâfî) İktisâd: <i>Şemsiye</i> ve <i>Kutb'un</i> şerhi İstiksâ: Maadası ³	İktisâr: <i>İsagoji</i> ve Şerhi <i>Kâtî</i> (Hüsam el-Kâfî) İktisâd: <i>Şemsiye, Kutb-u Şirâzî</i> şerhi, <i>Karadavut</i> İstiksâ: <i>Şerh-i matâlî</i> ⁴
Belagat	İktisâr: <i>Telhîs</i> İktisâd: <i>İdâh</i> İstiksâ: Maadası ⁵	İktisâr: <i>Telhîs</i> İktisâd: <i>Şerh-i muhtasar</i> İstiksâ: <i>Mutavvel</i> veya <i>İdâh-ı ma'ânî</i> ⁶
Fıkıh	İktisâr: <i>Muhtasaru'l-kudûrî</i> İktisâd: <i>Hidâye</i> İstiksâ: <i>Fetâvâ Kadı Han, el-Hulâsa</i> ⁷	İktisâr: <i>Hidâye</i> , şerhi <i>Kadîmirî, Kudûrî</i> ⁸ İktisâd: <i>Hikmetu'l-ayn</i> İstiksâ: <i>Kütüb-i Şeyhayn</i> , ⁹ <i>Kadı Han</i> , ¹⁰ <i>Bezzâziye</i> ©
Kelam	İktisâr: <i>Fıkh-ı ekber, Nazmu'l-Emâlî, Nesefiyye</i> İktisâd: <i>er-Risâletu'l-makdisiyye</i> (Gazzâlî) İstiksâ: <i>Mevâkıf, Makâsıd</i> ¹	İktisâr: <i>Ömer Neseî</i> risalesi ve şerhi <i>Akâid, Hâşiye-i Hayâlî</i> ile birlikte İktisâd: <i>İsbât-ı vacib, Akâid-i Celâlî, Mevâkıf</i> İstiksâ: <i>Şerh-i Mevâkıf</i> ²
Usul-ü Fıkıh	İktisâd: <i>Sadrüşşeria'nın</i> şerhi, <i>Tenkîh</i> ve onun şerhi ve haşiyesi En iyi metin: <i>Kirmâstî'nin Vecîz</i> adlı eseri	İktisâd: <i>Tenkîh</i> ve şerhi <i>Tevdih, Muhtasar-ı Müntehâ</i> İstiksâ: <i>Fusûl-ü Bedâyî</i>
Hadis	İktisâr: <i>Sahiha</i> yn hadisleri İktisâd: <i>Sahi</i> h müsnedlerdeki hadisler İstiksâ: Maadası, rical bilgisi ³	İktisâr: <i>Elfiyye</i> ezberlenir İktisâd: <i>Nuhbetu'l-fiker, Ali el-Kârî</i> şerhiyle birlikte, 50 adet müsnedat-ı sahiha İstiksâ: <i>Ziyadesi</i> ⁴
Tefsir	İktisâr: Kur'anın iki misli hacimli, <i>Vahidî'nin Vecîz</i> 'i İktisâd: Kur'anın üç misli hacimli, <i>Vahidî'nin Vasît</i> 'i İstiksâ: Maadası	İktisâr: Kur'anın iki misli hacimli, <i>Vahidî'nin Vecîz</i> 'i İktisâd: Kur'anın üç misli hacimli, <i>Vahidî'nin Vasît</i> 'i İstiksâ: Maadası

Tablo 2 Tertibu'l-ulûm ve Kevâkib-i seb'a'da ilim dallarına göre önerilen ders kitapları

Yukarıda özetlenen örneklerin benzerliği yanı sıra satır aralarında görülebilen bazı dikkat çekici detayları da zikretmek yerinde olacaktır. Bu detaylara geçmeden önce dikkat çeken bir başka hususu kısaca arz etmek isteriz. İlginç bir şekilde tefsir müfredatı konusunda gerek Saçaklızâde gerekse *Kevâkib* yazarı Gazzâlî'nin sunduğu çerçeveye yetinmeyi tercih etmişlerdir.³⁵ Gazzâlî, İktisâr kademesi için Vahidî'nin *el-Vecîz* adlı tefsirini, İktisâd kademesi için yine Vahidî'ye ait olan *el-Vasît* adlı tefsiri ve İstiksâ kademesinde ise bunların dışında kalan tefsirleri önermiştir. Şu var ki *Kevâkib* yazarı ilgili bölümün zeyillerinde

35 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I, 39; *Kevâkib-i seb'a*, vr. 62a; Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 211.

Kadı Beyzâvî'nin (685/1286) tefsiri ile *el-Vasîf*'in birbirine yakın derecelerde iki tefsir kitabı olarak nitelenmektedir.³⁶

Kıraat ilmi kademelerinin tahdidi büyük oranda Saçaklızâde'ye aittir. Saçaklızâde, Gazzâlî'nin bu konuda örnek vermediğini bildirerek bir çerçeve çizer. Önerilen çerçeve şöyledir: Kur'an'ı sadece bir rivayet üzerine tilavet edebilmek kıraat ilminin İktisâr kademesi, meşhur kıraat rivayetlerini bilmek İktisâd kademesi ve şaz rivayetler dâhil bütün rivayetleri bilmek İstiksâ kademesidir. *Kevâkib-i seb'a* ise ulemanın bu konuda iki görüşü olduğundan bahseder ve ikinci görüş olarak naklettiği çerçeve Saçaklızâde'nin çerçevesiyle örtüşmektedir. *Kevâkib-i seb'a* yazarının Saçaklızâde'den esinlendiği faraziyesinden hareket edecek olursak iki görüşten bahsedilmesinin bir nedeni olmalıdır. Muhtemeldir ki Kur'an'ı yeterince bilmeyen âlimlerden şikâyetçi olan Saçaklızâde³⁷ kıraat için çoğunluğun ağır ve zorlayıcı bulacağı bir çerçeve çizmiştir. Buna göre kıraat tahsilinde yaygın olan uygulamanın daha hafif olan ikinci görüşe göre tatbik edildiğini ve *Kevâkib* yazarının bunu ikinci görüş olarak takdim ettiğini söyleyebiliriz.

Meseleleri mümkün olduğunca muhtasar tutmaya çalışan *Kevâkib-i seb'a*, İslam ilim geleneği uygulamalarını tanıtmaya ve bu gelenekle ilgili kuşku ve gıdirmeye gayesi gereği ele aldığı meselelere gerekçe sunmaya özen göstermiştir. Bu nedenle bazı başlıkların altına herhangi bir gerekçelendirmeye tabi tutmaksızın doldurması ilginç görünmektedir. *Kevâkib* yazarı ilgili bölümün başındaki ilk üç başlıkta, örneğin faydalı ilimler başlığı, konuları sadece saymakla yetinmiş ve Fransız okuyucularını unutmamıştır.³⁸ Hâlbuki derslerin işlenişine ayırdığı dördüncü başlığı, İslam âlimlerinin yaptıklarının sadece ıstılahları bilip tercüme etmekten ibaret olmadığını açıklamaya ayırdığını açıkça belirtir.³⁹ Yazarın bu tutumu, yani bölüm içerisine yerleştirdiği bazı başlıkların altına sıralayarak doldurması, model aldığı bir kitabın bulunduğunu ve beğendiği konu başlıklarını risalesine alırken, özetlemeyle meşgul olup, gerekçelendirmeyi unuttuğu şeklinde yorumlanabilir.

Farklı Yönleri

Tertibu'l-ulûm ile *Kevâkib* arasındaki temel fark, eserlerin muhatap kitleleridir. *Tertibu'l-ulûm* kendi çevresine yani Osmanlı toprakları içerisinde ilim ve tedrisle uğraşanlara hitap ederken *Kevâkib* Fransızlara Osmanlı devletinin ilim üretme ve öğretme geleneğini anlatmaya çalışmaktadır. Dönemin şartlarını da dikkate alırsak *Kevâkib-i seb'a*'nın bazı önyargıları giderme isteği de olacaktır ki eserde de bazı önyargılara işaret edilmiştir.⁴⁰ *Kevâkib-i seb'a*'nın mezuniyet ve memuriyet prosedürlerini ayrıntılı olarak anlatması ve ders içi-ders dışı etkinlikler ile tatil günleri gibi zaman yönetimiyle ilgili detaylara girmesi de yine muhatap kitlenin farklı oluşundan kaynaklanmaktadır. Buna mukabil genel olarak ilim tahsilinde özel olarak medreselerdeki sorunlara çözüm arayan bir eser olarak *Tertibu'l-ulûm*, ders sürecindeki hatalı öğrenci ve hoca tutumlarını meslektaşlar arası hasbihal edasıyla ele almaktadır.

En önemli farklardan birisi de *Kevâkib-i seb'a*'nın din ve dil ilimleri dışındaki ilimleri de kademelen-dirmeye dâhil etmesidir. Bilhassa hendese ve hesap dersleri için kademelerine göre kitaplar önerilmiştir. Matematik ilimleri ve tıp ilmi *Tertibu'l-ulûm*'da da zikredilmiş ve bazen kitap örnekleri de verilmiştir

36 *Kevâkib-i seb'a*, vr. 74a.

37 Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 138.

38 *Kevâkib-i seb'a*, vr. 52a.

39 *Kevâkib-i seb'a*, vr. 53a.

40 *Kevâkib-i seb'a*, vr. 5b.

ancak kademelendirmeye konu olmamıştır. Saçaklızâde hem aritmetik hem de geometri ilimlerinin fıkıh ilmi için gerekli olduğunu belirtse de sadece aritmetik için bir kitap önerisinde bulunmuştur.⁴¹ Öyle zannediyoruz ki astronomi ve tıp ilimlerinin hususi medreselerde⁴² yahut usta-çırak usulü⁴³ tahsil edildiği Osmanlı devletinde özel medreselerin dışında kalan medreseler kadı ve müderris yetiştirme amacına uygun müfredatla donatılmıştır. Buna göre ihtiyaç duyulan aritmetik bilgisi ihtiyacı karşılayacak seviyede okutulmuş olmalıdır. *Kevâkib-i seb'a* ise Babıali'nin kuruluşu ve müfredatıyla yakından ilgilendiği mühendishanelerin de etkisiyle hendese ve hesap ilim dallarını özellikle zikretmiş olmalıdır.

Bir başka fark ise eğitim-öğretim kurumlarının işleyişine yönelik şikâyetler konusunda görülmektedir. Babıali bürokratlarının emriyle hazırlanan bir eserin şikâyetleri dillendirmesi beklenemez. Aksine mümkün mertebe işleyişin olumlu yönlerini ele alacaktır. Buna mukabil Saçaklızâde'nin çıkış noktası işleyişteki sorunlardır. Buna bağlı olarak *Tertibu'l-ulûm*, gerek mezuniyet ve memuriyet işlemlerindeki liyakatsizlikten gerekse öğrencinin istidadına bakılmadan okutulan kitaplardan şikâyet etmektedir.

İlim dalı	<i>Tertibu'l-ulûm</i>	<i>Kevâkib-i seb'a</i>
Eserin Muhatap Kitleleri	Osmanlı ilim çevrelerine hitap eder. → Sorun tespiti ve çözüm önerisi	Fransız sefiri şahsında Fransızlara hitap eder. → Osmanlı uygulamalarını gerekçelendirme
İşleyişe Dair Bilgiler	Mezuniyet ve memuriyet prosedürlerine değinmez.	Mezuniyet ve memuriyet prosedürlerini açıklar
İşleyiş Hakkındaki Görüşler	İşleyişten şikâyet eder.	İşleyiş sorunlarına değinmeden takdim eder.
Ders Süreçleri Senaryosu	Ders sürecindeki hatalı öğrenci-hoca tutumlarına değinir.	Ders içi ve ders dışı etkinliklere, tatillere vs. değinir.

Tablo 3 *Tertibu'l-ulûm* ve *Kevâkib-i seb'a*'nın ikinci bölümü arasındaki farklar

Sonuç:

Tertibu'l-ulûm ve *Kevâkib-i seb'a* arasındaki benzerlik müşterek kaynaktan beslenen metinlerde görülmesi doğal benzerliklerden addedilebilir; ancak karşılaştığımız bazı detaylar durumun farklı olduğunu gösterir mahiyettedir. Başka bir ifadeyle eserin içeriğinde ve biçiminde karşılaştığımız bazı hususlar *Kevâkib-i seb'a* yazarının *Tertibu'l-ulûm*'dan haberdar olduğuna işaret etmektedir. İlimleri tahsil önceliğine göre sıralamayı hedefleyen başka bir eser bulunmadığı sürece *Kevâkib-i seb'a*'nın *Tertibu'l-ulûm*'dan esinlendiğini söylemek mümkündür. Zira bir bürokrat olma ihtimali yüksek olan *Kevâkib-i seb'a* yazarının tıpkı risalenin birinci bölümünde olduğu gibi ikinci bölümünü de bir başka eserden esinlenerek yazmış olması büyük olasıdır. Öte yandan, Saçaklızâde'nin bazı eserlerinin vefatından önce ders kitabı olarak meşhur olduğunu, bunlardan *el-Velediyye* adlı risalesinin 1751'de Erzurumlu İbrahim Hakkı tarafından yazılan manzumede ders kitabı olarak tavsiye edildiğini göz önünde bulundurduğumuzda *Tertibu'l-ulûm* adlı eserinin de kısa sürede tanınmış ve nüshalarının İstanbul'a ulaşmış olması

41 Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 180-181.

42 Kazıcı, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İFAV, İstanbul 2016, 382.

43 Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016, 126-149; ayrıca bkz. İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz yayınları, İstanbul 1997, II, 29.

mümkündür. Özetle, *Kevâkib-i seb'a* yazarının *Tertibu'l-ulûm*'dan haberdar olduğu ve esinlendiği hipoteziyle yola çıktığımız bu incelemenin sonunda hipotezimizi destekleyen bazı karine-ler bulduğumuzu ancak daha kuvvetli bir kanaat için dış karine ve kanıtlara ihtiyaç olduğunı söyleyebiliriz.

Kaynakça:

- Arslan, Ahmet Turan, “Vasiyetnâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2012.
- Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire, 3 cilt, İstanbul 1333.
- Câhiz, Amr b. Bahr, *Resâilü'l-Câhiz*, thk.-nşr. Abdusselam Harun, Mektebetü'l-Hancı, Kahire 1964.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid et-Tûsî, *İhyâ'u ulûmi'd-dîn*, Daru'l-Marife, 4 cilt, Beyrut thz.
- Gazzâlî, Ebu Hâmid et-Tûsî, *Mecmû'atu resâilü'l-imâmi'l-Gazzâlî*, thk. Heyet, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1416.
- İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz yayınları, 2 cilt, İstanbul 1997.
- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3 cilt, Beyrut 2008.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İFAV, İstanbul 2016.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016.
- Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, nşr. Zuhuri Danışman, MEB Yayınları, thz.
- Maruf, Naci, *Neş'etü'l-medârisi'l-müstakille fi'l-İslâm*, Matbaatu'l-Ezher, Bağdat 1966.
- Özcan, Abdulkadir, *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri*, Çağrı yayınları, 5 cilt, İstanbul 1989.
- Saçaklızâde, Mehmet, *Tertibu'l-ulûm*, thk. Muhammed İsmail es-Seyyid Ahmed, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 1988.
- Taşköprülüzâde, Ahmed, *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3 cilt, Beyrut 2002.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965.
- Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 8 cilt, Beyrut 2002.

Footnotes

- Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 216.
- Kevâkib-i seb'a, vr. 57b.
- Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 215.
- Kevâkib-i seb'a, vr. 58b.
- Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 215.
- Kevâkib-i seb'a, vr. 59b.
- Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 213.
- Kevâkib-i seb'a, vr. 58b, 61a.
- Kevâkib-i seb'a, vr. 60a. Buhari ve Müslim'in Sahihleri kastedilmektedir.
- Kevâkib-i seb'a, vr. 61a.
- Kitap isimleri ilgili bölümde değil ilimlerin tanıtıldığı sayfada geçmektedir; Saçaklızâde, *Tertibu'l-ulûm*, 114.
- Kevâkib-i seb'a, vr. 60b.
- Saçaklızâde, Gazzâlî'nin çerçevesine herhangi bir ilave yapmaz, bkz. *Tertibu'l-ulûm*, 213.
- Kevâkib-i seb'a, vr. 62a.